

диякон Сергій Башинський

Митрополит Іларіон (Огієнко): історик чи ідеолог-публіцист? (у контексті історіографічного огляду акту зміни юрисдикції Київської митрополії 1686 р.)

На основі аналізу наукових праць Іларіона (Огієнка) зроблено висновок про неоднозначність його внеску у вітчизняну історичну науку. Звернено увагу на певну суб'єктивність митрополита у висвітленні історичних подій. Водночас, на думку автора статті, в контексті своєї наукової діяльності Іларіон (Огієнко) успішно виконав іншу місію – показав самотність українського православ'я та його роль у формуванні національної свідомості українського народу.

Based on the analysis of the scientific works of Ilarion (Ogienko) the author comes to the conclusion about ambiguity of his contribution to the Ukrainian science. Special attention is paid to some subjectivity of the Metropolitan by the interpretation of historical events. At the same time, according to the author of the article, Ivan Ogienko in the context of his scientific works had successfully fulfilled the other mission – to show the originality of the Ukrainian Orthodoxy and its role in the creation of national consciousness of the Ukrainian people.

Митрополит Іларіон (Огієнко) (1882–1972 рр.) – український вчений, митрополит (від 1944 р.), політичний, громадський і церковний діяч, мовознавець, історик Церкви, педагог, автор багатьох наукових праць з українського мовознавства, історії Церкви, культури, канонічного права.

Справа життя Івана Огієнка – переклад Біблії, над яким він працював впродовж 1936–1955 рр., що до сьогодні є неперевершеним надбанням українського народу [1, с. 51–59]. Але не менш важливим є внесок митрополита Іларіона в дослідженні історії Української Православної Церкви. А щось говорити про свою рідну Українську Церкву неможливо, не розібравшись в тому, що саме сталося 1686 р. Свідченням цього власне і є та кількість уваги, яку приділив владика у своїх працях саме цьому питанню.

Серед праць митрополита Іларіона є брошура «Як Москва взяла під свою владу вільну Церкву Українську» [2], що вийшла друком в м. Тарнів 1921 р. Оскільки книга «Приєднання Церкви Української до Церкви Московської в 1686 році» 1948 р. являє собою п'яте репринтне видання «Нашої Культури» – видавництва, заснованого в період між липнем 1944 р. – вереснем 1947 р. [5, с. 46], а в списках публікацій праць митрополита Іларіона вона раніше 1948 р. не зустрічається, то, очевидно, це і є подальше перевидання брошури «Як Москва взяла під свою владу вільну Церкву Українську» 1921 р., лише зі зміненою назвою.

Отже, працю «Приєднання Церкви Української до Московської в 1686 році» митрополит Іларіон розпочинає з тих умов, котрі, на його думку, посприяли відходу Київської митрополії від Кон-

стантинопольського Патріархату і приєднанню її до Московського Патріархату [6, с. 3–12]. Він зводить все до двох найголовніших причин: складної політичної ситуації – роздробленості народу та фінансової нестабільності держави, згадуючи ще розграбування Києва монголо-татарами у 1240 р. та перенесення митрополичого осідку з Києва до Володимира-на-Клязьмі; а також польські утиски, зокрема наступ католицизму на Православ'я.

Далі автор коротко наводить деякі біографічні свідчення про ряд осіб, які відіграли ключову роль у даній події, щоб було зрозуміліше, чому вони керуються тими чи іншими думками. Це такі, діячі: митрополит Сильвестр (Косів) [6, с. 21–26], митрополит Діонісій Балабан (раніше – єпископ Луцький) [6, с. 26–30], єпископ Луцький Гедеон Святополк-Четвертинський [6, с. 46–48], гетьман Іван Самойлович [6, с. 41]. Далі автор коротко описує сам хід подій, тобто посольство до Константинополя за грамотами до патріарха і чим воно завершилось [6, с. 56–61].

В процесі викладу матеріалу митрополит Іларіон робить чимало посилань, в переважній більшості на 5-й том «Архива Юго-Западной России» [6, с. 16, 18–24, 27, 36, 47, 49–61], а також і на «Историю Русской Церкви» митрополита Макарія (Булгакова) [6, с. 31] праці К. В. Харламповича [6, с. 8, 15, 22, 28, 37], С. Соловйова [6, с. 8, 40, 46] та деякі інші [6, с. 10–11, 43]. Але, коли автор підводить підсумки в останньому розділі «Хто ж винен» [6, с. 66–68], то посилається лише на попередні власні праці [6, с. 66; 68], з чого можна зробити висновок про необ'єктивну оцінку події, а ряд амбіційних, приватних думок самого

ж автора підтверджують і його слова, коли він періодично висловлює вирази на зразок: «Мазепа захопив у свої нечисті руки» [6, с. 52], «баламут, єпископ Мефодій Филімонович» [6, с. 64] та ін.

Однак, слід зауважити, що тлумачення дослідниками і публіцистами одних і тих самих документів завжди призводило і призводить до різних висновків, іноді навіть протилежного змісту. Тобто, зробити чіткі висновки з даної праці неможливо, оскільки всі історичні постаті подані в світлі особистого бачення митрополита Іларіона (Огієнка), інакше кажучи – з запропонованого автором історично-пізнавального джерела важко визначити справжню роль вищезгаданих осіб в історії Української Церкви.

Книга митрополита Іларіона (Огієнка) «Українська Церква за час Руїни» має досить широкий спектр дослідження. Вона приділяє увагу не лише історичним подіям, а й культурному життю в Україні в досліджуваній автором час. Монографія складається з 21-го розділу, але умовно її можна поділити на три частини:

1. проблема Берестейської унії в Україні;
2. культурно-освітня тематика;
3. «під Патріарха Московського».

Питання Берестейської унії 1596 р. розглядається тут дуже широко і розуміється в контексті наступу католицизму та польської шляхти на Православ'я. Така ситуація на Заході України спонукала людей шукати допомоги деінде, тому нищівний наступ католицизму на Українське Православ'я владика розглядає як одну з причин зближення українства з Москвою.

Друга частина теж досить цікава, тому що даного роду інформації в різних виданнях досить мало, адже в більшості досліджень акцентується увага на історичних подіях. В даній праці автор в окремих розділах розглядає Київ як осередок науково-культурного життя [3, с. 174–192] та долю Києва в час Руїни [3, с. 192–232], українську ієрархію й інше духовенство [3, с. 148–174 та 306–341], українські монастирі та окремо Святу Софію [3, с. 232–300], канонізованих святих за час Руїни [3, с. 341–403], вплив українців на розвиток культури та науки в Москві [3, с. 418–432], а також історію проєврейської секти савватіанства в Україні [3, с. 464–489]. Хоча слід зауважити, що виклад інформації типовий для митрополита Іларіона, характеризується вільним викладом думок і невеликою кількістю посилань, частина з яких становить його ж власні праці.

В третій частині Андрусівський мир між Москвою та Польщею з його наслідками для України,

Переяславська Рада та Березневі статті розглядаються як такі, що ще більше загострили ситуацію в Україні. Приєднанню Київської митрополії до Московського Патріархату митрополит Іларіон приділяє окремий розділ [3, с. 447–461], але в ньому в загальних рисах описує перебіг подій: «Я не розповідаю тут докладно про всю цю велику подію, бо про це я широко пишу на іншому місці» [3, с. 462]. Тут автор посилається на свою окрему працю «Приєднання Церкви Української до Московської в 1686 році», розглянуту вище. Автор не ставить за мету в даній книзі розповісти історію цього акту, але дає йому аналіз: «Підкреслю тільки тут, що справа приєднання Української Церкви дійшла до того, до чого її пхала Польща своєю нерозумною політикою, і тягли і свої гетьмани, і старшини, і частина Духовенства. А в кінці гетьман Самойлович та його генеральний осавул Іван Мазепа, вірні Москві, віддали свою Церкву в руки Патріарха Московського. Віддача ця була ясно неканонічна, бо з наказу світської влади, проти волі Духовенства її» [3, с. 462].

Зі слів владика Іларіона, приєднання Київської митрополії до Московського Патріархату є прямим наслідком польської політики окатоличення українського народу. Але, на думку автора, цьому приєднанню ще посприяла і українська світська влада, через що він її і засуджує: «...ані гетьмани, ані їхня вища старшина, сама передаючи Українську Церкву Москві, просто не знала, що робить, бо недооцінювала значення Православної Церкви» [3, с. 463]. Очевидно, крім неусвідомлення значимості наслідків зміни юрисдикції Київської митрополії, нічим більше митрополит Іларіон не міг пояснити прихильність до Москви козацької старшини та частини духовенства.

Отже, автор чітко констатує неканонічність відходу Київської митрополії від Церкви-Матері – Константинополя та приєднанню її до Московського Патріархату, але винуватцем цього робить не лише Москву, котра, користуючись злиденним положенням Православ'я у сусідніх регіонах та своєю могутністю на той час, іде на свідоме порушення канонів, а й українських гетьманів та духовенство, котрі у Москві вбачали союзника в боротьбі за Православ'я.

В праці митрополита Іларіона «Українська Церква: Нариси з історії Української Православної Церкви» досліджуваному питанню присвячено цілий розділ – «Приєднання Церкви Української до Церкви Московської в 1686 році» [4, с. 193–238]. Автор починає виклад ще з самого поділу

Київської митрополії на дві – Київську і Московську [4, с. 193–195], потім показує нищівний наступ католицтва на православних Правобережної України [4, с. 195–197], коротко описує становище Константинопольського Патріарха XV–XVI ст. [4, с. 199–202]. Також митрополит Іларіон розповідає про поставлення єпископа Мефодія Филімоновича, Московський Собор 1666–1667 рр., обрання митрополитом єпископа Гедеона Святополк-Четвертинського, візитацію до Константинополя.

Слід зауважити, що матеріал цього розділу ще 1948 р. вийшов окремою брошурою під аналогічною назвою «Приєднання Церкви Української до Церкви Московської в 1686 році» [6]. В ній назви розділів і сам текст повністю ідентичні. В цьому немає нічого дивного, бо, як свідчить сам автор, деякі розділи цієї книги були написані ще в 1917–1918 рр., а вихід у світ вже цілісної книги «Нариси з історії Української Церкви» відбувся в Празі 1942 року [4, с. 9]. Така затримка відбулась через «видавничу скруту автора» [4, с. 9].

Щодо зазначеної книги митрополита Іларіона варто зауважити, що зі своїм завданням він чудово впорався. Адже, якщо переглянути окремо працю «Приєднання Церкви Української до Церкви Московської в 1686 році», то про автора як історика може скластися негативне враження. Якщо ж поглянути на ту ж працю в контексті всієї книги «Українська Церква: Нариси з історії Української Православної Церкви», то видається справедливим зауваження о. Степана Ярмуса, під редакцією якого дана праця вийшла в світ: *«Українська Церква» митрополита Іларіона, окреслена ним як нариси з історії Української Православної Церкви, – не є історією Української Церкви в повному розумінні цього слова, а є це популярний виклад багатомістової ідеології Української Православної Церкви, її історична доля і характеристика як Церкви українського народу, Церкви національної й соборноправної»* [4, с. 9], то дійсно бачимо, що для пересічного православного українця як в діаспорі, так і в Україні, стає зрозумілим і доступним історія його рідної Церкви та його національно-культурна автентичність і стає виправданим децю світський підхід автора у викладі інформації. Хоча, знову ж таки, варто зауважити, що такий підхід до викладу історії аж ніяк не є академічним, а ідеологічно спрямованою публіцистикою, спрямованою на масового читача.

Також варто згадати збірник «Українська культура і наша Церква. Ідеологія Української Право-

славної Церкви. Життєпис.», котрий є ювілейним виданням, приуроченим до двадцятиліття від дня упокоєння митрополита Іларіона (Огієнка). Вона складається із двох частин – «Українська культура і наша Церква» та «Ідеологія Української Православної Церкви», котрі раніше видавались окремими брошурами, а також «Життєпис» – пера В. Задорожного, в котрому розповідається про внесок владики Іларіона у розвиток української мови, історії та літератури. Також автор передмови до цього ювілейного видання – протопресвітер С. Кіцюк – вказує, що «Праці Блаженнішого Владика Митрополита Іларіона (проф. Огієнка) друкуємо з оригінальних рукописів, без найменших змін і додатків» [7, с. 7].

Отже, у даній збірці про дату 1686 р. говориться декілька разів. Але, оскільки мета публікації не ознайомити читача з історією Української Православної Церкви, а показати її значення та внесок до українства як такого, автор тут і близько не зупиняється на обговоренні канонічності даного акту, просто вказуючи, що цього року відбулася зміна юрисдикції Київської митрополії.

Лише один-єдиний раз ми можемо побачити у цій книзі підтвердження єдиної позиції митрополита Іларіона щодо акту 1686 р., а саме визнання неканонічності даного акту, у розділі «Вплив Української Церкви на інші Православні Церкви» [7, с. 70–71], де автор говорить: «Українська Церква була найсильнішою Церквою серед інших Православних Церков аж до свого поневолення Церквою Російською, цебто до 1686-го року. За цей власне час повно розвинулися всі найкращі риси її та її висока ідеологія. Після поневолення Української Церкви Російською в 1686 році, вона ще міцно трималася на своїй висоті аж до XIX століття, і тільки в XIX столітті Українська Церква стала сильно занепадати, рівняючись на Церкву Російську, куди її силою тягнув російський уряд» [7, с. 70]. Невідомо лиш, чому автор вказує саме XIX ст. Очевидно, мається на увазі те, що на цей час політика Москви щодо перетворення Київської митрополії на рядову типову єпархію Російської Православної Церкви сягнула свого апогею.

Отже, ми вкотре бачимо підтвердження думки митрополита Іларіона щодо неканонічності акту 1686 р., а також, що з приєднанням Київської митрополії до Московського Патріархату почався наступ на Українську Церкву як самобутню та національну.

На основі вищенаведеного матеріалу можна зробити висновок, що митрополита Іларіона не можна вважати класичним істориком через його

інколи занадто особистісний, необ'єктивний підхід до викладу історії. Адже, коли мова торкається висновків, то ми бачимо тільки ряд амбіційних думок владики, навішування історичним особам різних ярликів та посилання на масу літератури власного ж творення, а не на інші капітальні історичні праці. Проте, головну мету – показати читачеві самотність Українського Православ'я та його роль у формуванні самосвідомості українського суспільства, він виконав успішно. Але, з іншої точки зору, можливо не слід поспішати з висновками. Згадаймо Святе Письмо. У ньому ми знаходимо дуже детальну інструкцію щодо будівництва Ноевого Ковчега, Скинії Завіту та Храму Соломона, але ніде в Святому Писанні не знаходимо такого ж детального опису завершення спорудження. Чому? Тому, що дана книга не ставила собі це за мету. Безумовно, якщо порівнювати митрополита Іларіона з такими академічними істориками як Д. Дорошенко, О. Лотоцький, І. Власовський та ін., може скластися враження, що він публіцист. Але саме для владики Іларіона притаманна одна

особлива риса – в його працях Україна є справді українською, а Українська Церква – Церквою національною. Тому, якщо ми хочемо відчутти себе українцями, відчутти справжній християнський патріотичний дух, то нам слід брати до уваги саме праці митрополита Іларіона (Огієнка).

1. Жукалюк М., Степовик Д. Коротка історія перекладів Біблії українською мовою. – К.: Вид-во: «Українське Біблійне Товариство», 2003. – 176 с. 2. Іларіон, митрополит. Як Москва взяла під свою владу вільну Церкву Українську. – Тарнів, 1921. – 18 с. 3. Іларіон, митрополит. Українська Церква за часів руїни. – Вінніпег, 1956. – 564 с. 4. Іларіон, митрополит. / За ред. прот. Степна Ярмуса. Українська Церква: Нариси з історії Української Православної Церкви. – Т. 1–2. – Вінніпег, Канада. 1982. – 363 с. 5. Ляхоцький В. Митрополит Іларіон: досліди спадку та долі // Науковий збірник, присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка: 3б. Доповідей та матеріалів. – Упоряд.: архієп. Димитрій (Рудюк), В. Ляхоцький. – К.: Київ. Правосл. Богосл. Академія УПЦ КП, 2007. – С. 40–58. 6. Митрополит Іларіон. Приєднання Церкви Української до Церкви Московської в 1686 році. – Вид-во «Наша Культура», ч. 8. – Вінніпег, 1948. – 70 с. 7. Митрополит Іларіон. Українська культура і наша Церква. Ідеологія Української Православної Церкви. Життєпис. – Вінніпег, Канада. 1991. – 84 с.